

УДК: 94(477.41-25):271.2:348«1920/1930»

DOI: 10.26661/swfh-2019-52-027

Київська єпархія у контексті трансформацій політико-правового статусу Православної Церкви в Україні у 1920-1930-ті рр.

О. П. Чучалін

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

aleksandr02.1989@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3876-8237>

Ключові слова: Православна Церква, Київська єпархія, політика більшовицької влади, декрет, радянське законодавство.

У статті охарактеризовано становище Київської єпархії міжвоєнного періоду як церковної адміністративно-територіальної одиниці РПЦ. Досліджено наслідки запровадження радянського антицерковного законодавства та атеїзації суспільства, що підірвали соціальну та економічну базу Православної Церкви в Україні, зламали сформовані століттями державно-церковні відносини.

Введення радянською владою обмеження прав віруючих громадян і релігійних організацій позбавило Церкву впливу на суспільне життя в країні, легалізувало секуляризаційний характер політики держави. Відсутність діалогу з духовенством у перші роки радянського режиму стало однією із причин загострення протиріч у відносинах Православної Церкви і держави.

Кампанії з ліквідація святих мощів, вилучення церковних цінностей, створення організацій з антирелігійної пропаганди, переслідування релігійних об'єднань, закриття храмів, перепрофілювання або руйнація культових споруд, ініціювання репресій проти священиків, позбавлення їх виборчих прав внесли розкол у релігійне середовище, мали деструктивний вплив на культуру і самобутність українського народу, свідомість і духовність суспільства. Ідея швидкого перевтілення країни в атеїстичне суспільство виправдовувала жорстокість щодо священиків, єпископів та служителів культу різних конфесій.

Kyiv Eparchy in the Context of Transforming the Political and Legal Status of the Orthodox Church in Ukraine during 1920-1930

O. Chuchalin

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

Key words: Orthodox Church, Kyiv Eparchy, clergy, Bolshevik policy, decree, Soviet legislation.

The article characterizes the status of Kyiv eparchy as a church administrative unit of the Russian Orthodox Church during the interwar period. It also justifies the effects after the introduction of Soviet anti-church legislation and atheisation of society, which undermined the social and economic framework of the Orthodox Church in Ukraine and broke the centuries-old state-church relations.

Soviet legislation is an important tool of Bolshevik authorities for a revolutionary transformation of state-church relations. The Soviet authorities' introduction of restrictions on the rights of religious people and religious organizations deprived the Church of its influence on public life in the country and legalized the secular nature of the state's policy. The lack of dialogue with the clergy in the early years of the Soviet regime was one of the reasons for intensified contradictions in the relations between the Orthodox Church and the state.

The campaigns for elimination of holy powers, confiscation of church property, establishment of anti-religious propaganda organizations, persecution of religious associations, closure of temples, conversion or destruction of religious buildings, initiation of repressions against the clergy, deprivation of their electoral rights caused a split in the religious environment and negatively affected the culture and the identity of the Ukrainian people, as well as consciousness and spirituality of society. The idea of the country's

quick transformation into an atheistic society justified the cruelty against priests, bishops and clergy of various denominations.

Under the conditions of the new Soviet legislation, all church administrative units, in particular eparchies, found themselves in a rather difficult situation, and the administration and clergy of Kyiv eparchy – at the heart of sociopolitical transformations of that period.

Більшовики, що прийшли до влади в результаті краху Російської імперії, мали завчасно підготовлену програму дій щодо релігії і Церкви. Запозичивши у К. Маркса і Ф. Енгельса основні підходи до вирішення питання про сутність, зміст і заходи із забезпечення свободи совісті у пролетарській державі [1, с. 62], уже в проекті програми, підготовленій теоретиками марксизму Г. Плехановим і В. Леніним та ухваленій II з'їздом РСДРП у 1903 р., російські соціал-демократи домагалися «необмеженої свободи совісті» (ст. 5), «повної рівноправності всіх громадян, незалежно від релігії» (ст. 7), «відокремлення церкви від держави і школи від церкви» (ст.13) [2, с. 83].

Погляди К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна на атеїзм, релігію, Церкву – важлива складова теоретичної спадщини класиків марксизму-ленінізму, що мала значний вплив на становище Православної Церкви досліджуваного періоду. Висловлювання основоположників наукового атеїзму про соціальні і гносеологічні корені релігії, її сутності, походження, еволюції і закономірного відмирання в умовах комуністичного суспільства є тим науковим теоретичним фундаментом, на основі якого будувалася політика Комуністичної партії і радянської держави стосовно релігії, Церкви та віруючих.

Рішуче виступаючи на захист марксистської тези про ставлення до релігії, В. Ленін у своїх працях неодноразово підкреслював, що партія пролетаріату вимагає, щоб релігія була приватною справою тільки щодо держави, але щодо робітничої партії, щодо соціалізму – релігія ніколи не може бути приватною [3, с. 184]. Він доводив, що соціальні корені релігії глибоко закладені в основі тогочасного капіталістичного суспільства і що знищення цих коренів неминуче приведе до знищення самого капіталізму. Боротьбу з релігією він завжди підпорядковував завданням класової боротьби пролетаріату проти буржуазії [4, с. 11]. Ленін писав, що боротьбу з релігією не можна обмежувати абстрактно-ідеологічною проповіддю, не можна зводити до такої проповіді; цю боротьбу треба пов'язати з конкретною практикою класового руху, спрямованого на усунення соціальних коренів релігії [3, с. 418].

З приходом до влади більшовики започатку-

вали нову сторінку у сфері державно-церковних відносин. РКП(б) отримала всі можливості для реалізації програмних установок із релігійного питання. Антирелігійна боротьба радянської держави була спрямована проти християнства як дієвої релігії і, особливо, проти православ'я як найбільшої гілки християнства в тогочасній державі. З 1920-х рр. почала утверджуватися тоталітарна колективістська, яка ґрунтувалася на обов'язковості єдиної ідеологічної концепції, що дозволяло їй претендувати на об'єднувальну духовну основу, ідеологічну платформу, придушувати водночас кожен окрему особистість, котра прагнула вийти за межі ідеологічних постулатів [5, с. 3].

Серед радянських вчених першою спробою систематизувати законодавчі акти, якими регулювалися діяльність релігійних організацій були В. Бошко [7], М. Голодний [13] та Є. Ярославський [14, 31]. Серед сучасних авторів, які досліджують державно-церковні відносини та аналізують різноманітні аспекти політики варто назвати Ю. Бабінова [22], В. Веригу [18], Л. Дудку [26], Т. Євсєєву [28], В. Пашенка [5], Г. Лаврик [2, 24], А. Танасійчука [10].

Метою нашої розвідки є дослідження радянського законодавства в перші десятиліття перебування більшовиків при владі, яке безпосередньо стосувалося та впливало на державно-церковні відносини в Україні.

В сучасних умовах відносини між державою і церквою регулюються насамперед, Конституцією та законодавством, що стосується свободи совісті, релігії і релігійних громад. Ці нормативні акти визначають природу таких відносин, а також питання про організацію та функціонування Православної Церкви в її політичному, культурному та економічному середовищі.

Радянське законодавство – важливе знаряддя більшовицької влади для революційного перетворення у сфері державно-церковних відносин. Перші законодавчі акти радянської влади підірвали соціальну та економічну базу православ'я. 20 січня 1918 р. Рада Народних Комісарів РСФРР прийняла декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» [6, с. 286], який перекреслив державно-церковні відносини, що формувалися століттями. У нових умовах цей

документ визначав правовий характер взаємозв'язків між церквою та державою, який був покладений в основу Конституції РСФРР 1918 р. Документ являв собою суворе обмеження прав віруючих громадян і релігійних організацій, які позбавлялися юридичних прав, можливості користуватись матеріальною власністю, вільно виховувати дітей у релігійному дусі [7, с. 7].

В окремих джерелах цей акт датують не за часом прийняття, а за офіційним опублікуванням 23 січня 1918 р. Так, 19 січня 1919 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України прийняв декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» [8, с. 35]. Він був чинним аж до прийняття «Адміністративного Кодексу УСРР» 12 жовтня 1927 р.

Порядок втілення в життя цього декрету додатково регулювався відповідними підзаконними нормативними актами. Ці документи уточнювали, конкретизували і роз'яснювали зміст положень декрету, визначали правила проведення на місцях відокремлення церкви від держави, порядок розподілу церковного майна і цінностей, розпорядження метричними книгами, проведення обрядів і церемоній, а також регулювали процес відокремлення школи від Церкви тощо.

Документи відображали позицію Російської Комуністичної партії (більшовиків) щодо релігії, Церкви і віруючих. Декрет підтвердив пріоритет держави і державних законів над релігійними та легалізував секулярний характер державної політики щодо церкви. Згідно з цим нормативним актом Церква відокремлюється від держави, діяльність держави та її органів не могли супроводжуватись релігійними обрядами та церемоніями. Релігійні організації позбавлялися привілеїв і не отримували жодних субсидій від держави чи від місцевих органів влади [8, с. 57].

Декрет, оголосивши про відокремлення Церкви від держави, визначив і конкретні заходи для втілення його в життя. Усім громадянам було надано право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, скасовано всі обмеження прав, пов'язані зі ставленням до релігії, заборонено надалі видавати закони, що обмежують свободу совісті, з усіх офіційних актів було вилучено вказівку на релігійну належність громадян, скасовано релігійну клятву та присягу, релігійні обряди або церемонії у державних заходах, запис актів цивільного стану передано органам цивільної влади. Скасовано викладання релігієзнавчих дисциплін в усіх державних навчальних закладах, навчання їх дозволялося лише приватно. Майно церковних і релігійних громад ставало народним

надбанням, релігійним організаціям заборонялося стягувати примусові збори з віруючих, застосовувати до них будь-яких заходів примусу і покарання. Приватною справою громадян стало ставлення до релігії, а релігійні товариства – приватними організаціями, які не отримують ніякої допомоги з боку держави [9, арк. 53]. Визначивши рамки діяльності Церкви, декрет, разом із тим, передбачав конкретні заходи для забезпечення релігійним організаціям здійснення їх функцій. Гарантувалося вільне виконання обрядів, що не порушували громадського порядку і не обмежували права громадян [9, арк. 33].

На думку більшовиків, декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» підсумував багатовікову історію Церкви як «зряддя правлячих класів і експлуаторської держави». У документі було поставлено ряд завдань. По-перше, держава позбавила Церкву будь якого політичного впливу на суспільне життя в країні; по-друге, декрет обмежив економічну базу Церкви; по-третє, декрет повністю розв'язав питання про свободу совісті та віросповідання. Для радянської держави всі засоби відокремлення стали надзвичайно важливим етапом у справі усунення Церкви від впливу на економічне і політичне життя суспільства.

На думку А. Танасійчука, негативним було прийняття юридичного документа без попереднього вивчення і погодження із представниками Церкви та релігійних організацій. Нова влада вирішила не брати до уваги інтереси Церкви і не слухати голосу віруючих громадян. Відсутність діалогу з духовенством у перші роки радянського режиму стало однією із причин загострення протиріч у відносинах Церкви і держави [10, с. 28].

Серед духовенства виникли дискусії з приводу прийняття і виконання цього декрету. Вище православне духовенство наполягало на тому, щоб сфери церковної та державної компетенцій були розмежовані так, щоб державна влада не втручалася у релігійне самовизначення.

На виконання основних положень декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» Тимчасовий робітничо-селянський уряд УСРР 25 січня 1919 р. опублікував у «Збірнику узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України» декрет «Про передачу всіх навчальних закладів у підпорядкування Наркомпросвіти» [11, арк. 25]. Одночасно було заборонено виконання релігійних обрядів у навчальних закладах та викладання релігійних віровчень.

На виконання декрету Наркомпрос республіки 4 лютого 1919 р. видав постанову «Про релігійні

обряди і викладання Закону Божого в радянській українській школі» [12, с. 205], згідно з якою не допускалося виконання релігійних обрядів та викладання Закону Божого. Посади законовчителів усіх віросповідань було скасовано. У лютому 1919 р. були опубліковані декрети про організацію відділів запису актів громадянського стану (ЗАГСів), на які покладалися завдання реєстрації цивільного шлюбу, ведення книг актів громадянського стану, здійснення розлучення [12, с. 206].

«Декларація прав і обов'язків трудящого та експлуатованого народу» була затверджена Всеукраїнським з'їздом Рад у березні 1919 р. У статті 23 Декларації відзначалося, що з метою забезпечення за трудящими справжньої свободи совісті, а також припинення можливості використовувати релігію та церкву в інтересах збереження класового устрою Церква відокремлюється від держави. Стаття 31 Декларації передбачала надання права притулку всім іноземцям, що переслідувалися за так звані релігійні злочини, а також за дії, спрямовані проти буржуазних урядів [13, с. 52].

Принцип відокремлення Церкви від держави знаходив своє відображення і в законодавстві наступних років. Антирелігійна політика була підтримана новими ініціативами Й. Сталіна, який закликав до ще активнішої боротьби з релігією [14, с. 15]. 3 січня 1920 р. постановою Всеукраїнському «Про об'єднання діяльності УСРР і РСФРР» на територію УСРР автоматично поширювалося законодавство РСФРР [8, с. 10].

Обмеження обрядової сторони культу знайшло своє відображення у сумнівній радянській репресивній кампанії щодо церкви і віруючих – ліквідації святих мощів. Вона розпочалася у 1918 р. знищенням мощів, що зберігалися в Олександрівсько-Свірському монастирі. Для узаконення таких дій в майбутньому 25 серпня 1920 р. була прийнята постанова РНК РСФРР «Про ліквідацію мощів у Всеросійському масштабі» [15, с. 457], відповідно до якої місцеві виконкоми повинні були послідовно і планомірно ліквідувати святині. Відділи юстиції були зобов'язані порушувати кримінальні справи за невиконання норм законодавства.

Практичні рекомендації до реалізації положень декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» були запропоновані в постанові РНК УСРР від 25 січня 1921 р. «Про звільнення від військової служби за релігійними переконаннями», за якою долю осіб, що не могли за своїми релігійними переконаннями брати участь у військовій службі, мав вирішувати Народний Суд. За рішенням судів військова служба для віруючих могла замінюватися на відповідний

термін роботою в медичних закладах, переважно інфекційних шпиталях, або іншою суспільно корисною працею за бажанням призовника [16, с. 21].

Дискримінаційна політика радянської влади щодо Православної Церкви та її священників закладалася і в правових нормах тогочасного законодавства. 7 березня 1921 р. Раднарком УСРР увів у дію постанову Раднарком РСФРР від 21 січня 1921 р. «Про порядок дозволу праці служителів релігійних культів». Наркомату внутрішніх справ УСРР було доручено видавати необхідні інструкції, згідно з якими священникам можна було надавати місце роботи в радянських установах лише повітових і губернських міст. До цього пункту додавалася примітка такого змісту: «Служителі культу повинні бути в звичайному для всіх громадян одязі». В наступному пункті йшлося про те, що вони не можуть займати посад у радянських установах, котрі оплачуються нижче 16 розряду тарифних ставок спілки радянських робітників [16, с. 116].

Економічним ударом по Церкві став декрет «Про вилучення церковних цінностей для допомоги голодуючим», підписаний 23 лютого 1922 р. у Москві головою ВЦВК М. Калініним. Такого ж змісту була видана постанова ВУЦВК від 8 березня 1922 р. «Про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим» [17, с. 786]. Відповідно до цих законодавчих актів була сформована широка мережа державних органів у цій сфері.

Постановою Президії ВУЦВК від 29 червня 1921 р. було засновано Комісію допомоги постраждалому від неврожаю населенню республіки, яку очолив голова ВУЦВК Г. Петровський. До її складу було введено представників Народних комісаріатів продовольства та земельних справ УСРР, а також ЦК комітетів незаможних селян [17, с. 787]. Уже через місяць, 29 липня 1921 р., Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову «Про реорганізацію комісії в Центральну комісію допомоги голодуючим (ЦК Допгол)» та «Про заснування центрального харківського та периферійного київського комітетів українських громадських діячів, що мали діяти під керівництвом КП(б)У». Ініціаторами заснування громадських комітетів допомоги голодуючим на місцях були дореволюційні громадські діячі – члени так званих старих добровільних товариств. Першими були створені Полтавський (на чолі з В. Короленком) та Олександрівський громадські комітети [18, с. 39].

4 квітня 1922 р. у Харкові при ЦК КП(б)У створили Всеукраїнську антирелігійну комісію (ВАК), яка, за аналогією з російською організацією,

мала стати головним координаційним центром антирелігійної пропаганди більшовиків України. Ця Комісія була створена як таємний орган і довгий час її існування приховували від суспільства. Свою головну діяльність комісія розгорнула у двох напрямках. По-перше, велася боротьба з самою Церквою та духовенством, по-друге, боротьба мала бути спрямована проти всіх проявів релігійної свідомості. Дуже скоро антирелігійні комісії з'явилися при губернських комітетах, а їх підвідділи організували навіть при окружних комітетах КП(б)У. На місцях розпочалася кампанія з вилучення церковних цінностей. Церкви закривали, у них влаштовували культосвітні заклади, передавали під склади, стайні, а духовенство примушували займатися громадськими роботами. Як наслідок, у 1920-х рр. саме діяльність Всеукраїнської антирелігійної комісії стала головною причиною розколу православ'я та появи нових церковних течій. В Україні з'явилася Українська синодальна (обновленська) церква, Українська соборно-єпископська церква та інші православні уламки. Припинила свою діяльність комісія лише в 1929 р. [13, с. 77].

Антирелігійна комісія (АРК) при ЦК РКП(б)–ВКП(б) була створена за рішенням Політбюро ЦК РКП(б) 19 жовтня 1922 р. та відіграла особливу роль у переслідуванні релігійних об'єднань. Аналогічна Всеукраїнська антирелігійна комісія вже існувала при ЦК КП(б)У. Однією із функцій комісії було закриття релігійних закладів, а також ініціювання прямих репресій проти священнослужителів, розколу релігійного середовища тощо. В межах Київської єпархії діяла постанова Шевченківського окружного виконавчого комітету «Про заборону проведення релігійних ходів на вулицях та площах без дозволу Окрліквідкому» від 27 березня 1924 р. [19, арк. 54].

14 серпня 1924 р. НКВС СРСР був виданий Циркуляр «Про порядок закриття храмів і молитовних будинків усіх культів». Він включав чотири найголовніших пункти, згідно з якими закрити храми і молитовні будинки усіх культів можна було в кожному окремому випадку згідно з постановою президії губвиконкому, затверджувала Президія ВУЦВК за представленням НКВС. Закриття культових закладів могло здійснюватися і за умови зменшення чисельності віруючих громади з різних на те причин. Культові споруди передбачалося також вилучати та переобладнувати для використання як приміщень санітарно-медичного, культурно-просвітницького профілю [19, арк. 126].

Спільною постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 10 вересня 1924 р. «Про осіб, позбавлених виборчих

прав» від виборчого процесу усувалися, як тоді називали, «носії ворожої більшовизму ідеології». Позбавленими виборчих прав уважалися «...члени правління Релігійних общин (члени парафії, церковні старости і всі загалом уповноважені релігійних товариств), монахи та монахині, священнослужителі всіх культів, а також їх дружини» [20, с. 20].

12 жовтня 1927 р. було прийнято Адміністративний Кодекс УСРР, що був затверджений ВУЦВК і набрав чинності 1 лютого 1928 р. Один із розділів кодексу був присвячений питанням релігійних культів. У ньому знайшли своє місце і положення декрету «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви». У ньому йшлося про правове становище релігійних об'єднань, порядок їх утворення, діяльності, зняття з реєстрації, а також матеріальні гарантії свободи віросповідання. У зв'язку з цим декрет 1918 р. було визнано таким, що втратив силу [21, с. 73].

Прийняття постанови ВЦВК РНК РСФРР від 8 квітня 1929 р. «Про релігійні об'єднання» було формальним рішенням, яке стосувалося лише Росії, але з певними модифікаціями поширювалася і на союзні республіки та, відповідно, визначала правове становище Церкви в Україні. Постанова забороняла релігійним товариствам займатися будь-якою діяльністю, крім задоволення потреб віруючих, переважно в межах молитовного дому. Ставила завдання витіснити релігійні об'єднання з усіх сфер суспільства. Діяльність релігійних організацій суттєво обмежувалася: «Релігійні з'їзди та їхні виконавчі органи не мають прав юридичної особи і, крім того, не можуть створювати які б то не було центральні каси для збору добровільних пожертвувань віруючих; встановлювати будь-які примусові зібрання; володіти культовим майном або отримувати його за договором чи набувати таке майно шляхом купівлі або оренди приміщення для молитовних зібрань; укладати які б то не були договори та угоди» [13, с. 77].

Відповідно до прийнятого документа, діяльність релігійних громад обмежувалась реалізацією лише релігійного культу. Існування релігійних громад ставало все більш проблематичним з економічної точки зору. З огляду на те, що церква не мала прав юридичної особи, то всі справи ремонтів чи впорядкування храмів покладались на окремих членів релігійних громад, що вважалося приватними справами, зростали податки на користь держави. У випадку несплати податків державні органи отримали право заарештовувати духовенство і членів парафіяльних рад, а храми закривати [22, с. 108].

«Культовим майном» були визнані молитовні будинки та предмети «культу». «Молитовним будинком» вважали будівлю спеціальної архітектури, призначену виключно для молитовних потреб, окремо взяту за інвентарним описом на облік адміністративним відділом виконкому й передану на підставі постанови місцевих органів влади в безоплатне користування релігійній громаді. Молитовні будинки, побудовані після революції, переходили у народну власність [23, с. 84].

Не підлягали передачі релігійним громадам у користування цвинтарі, навіть якщо вони знаходилися з молитовним будинком на одній території. Релігійним громадам було заборонено одразу після революції наглядати за кладовищами. Однак уже на середину 1920-х рр. стало зрозуміло, що відділи комунального господарства у містах і селищах міського типу та земельні відділення райвиконкомів у сільській місцевості, яким підлягали цвинтарі, не змогли впоратися з доглядом за кладовищами. Держава хотіла мати справу лише з окремими громадами, а не з усією церквою як єдиною організацією. Згідно з п. 10 Декрету усі церковні й релігійні громади мали керуватися загальними положеннями про спілки й приватні товариства [24, с. 153].

Ще однією інструкцією «Про права і обов'язки релігійних об'єднань», яку видав Народний комісаріат внутрішніх справ РСФРР від 1 вересня 1929 р., для реєстрації релігійних общин або релігійних груп до виконавчого органу влади вимагалось подання заяви і списку засновників общини. За місяць органи влади були зобов'язані прийняти рішення про реєстрацію або відмову в реєстрації релігійної общини [25, арк. 8].

На ідеологічному фронті радянський уряд допустив також і багато помилок, однак загалом цей період у країні відзначився потужним становленням атеїзму. До кінця 1920-х рр. відносини між державою і Церквою радикально змінилися. Розпочався перехід від складних антицерковних методів боротьби до наукової і систематичної пропаганди атеїзму. Зміни в соціальній сфері держави вимагали також змін форм антирелігійної пропаганди.

У перших постановках щодо Церкви радянська влада обмежувала і обрядову сторону богослужінь та релігійних обрядів. Будь-які масові заходи релігійного характеру розцінювалися як порушення громадського порядку, для забезпечення якого місцева влада отримувала право використовувати всі «необхідні заходи». Офіційна влада намагалася заборонити багато релігійних свят, обрядів і традицій. Наприклад, президія

Ленінградської обласної ради 5 серпня 1929 р. ухвалила рішення припинити відзначати окремі релігійні свята і замінити їх революційними: Духів день, наприклад, замінити Днем Конституції СРСР. 16 грудня 1929 р. була заборонена вирубка і продаж зелених насаджень для здійснення релігійних обрядів, пов'язаних зі святкуванням Різдва. Така адміністративна заборона на відзначення релігійних свят і здійснення обрядів призвели до ліквідації багатьох із них. Так, у 1927 р. в Україні було заборонено відзначати 138 релігійних свят, а в 1928 р. – 572. Від селян вимагали, щоб вони працювали в дні релігійних свят на суспільно-корисних роботах, у фонд колективізації, індустріалізації тощо [23, с. 127].

Прагнення партії і держави активно втручатися в релігійно-церковну сферу проявилось в ініціюванні створення спеціальних громадських організацій із залученням робітників та селян. Однією з таких організацій стала Спілка войовничих безвірників, створена в 1925 р. «...як важливий інструмент ВКП(б) в руйнуванні релігійного життя та основ духовної культури суспільства» [26, с. 18].

З 1929 р. Спілку розглядали не лише як пропагандистську організацію, тому розширили поле її діяльності [27, с. 109]. Другий Всесоюзний з'їзд Спілки войовничих безвірників, що відбувся у червні 1932 р., офіційно закріпив три напрями антирелігійної роботи Спілки, за якими вона фактично розвивалася ще з 1929 р.: 1) антирелігійна агітація і пропаганда; 2) практична антирелігійна робота, безпосередньо пов'язана із соціалістичним будівництвом та боротьбою за новий побут; 3) участь у місцевому господарчому житті та кампаніях [28, с. 303].

За поданням НКВС секретаріат ВУЦВК від 11 грудня 1929 р. прийняв постанову «Про порядок зняття дзвонів з існуючих молитовних будинків» [29, с. 375]. Постанову розіслали на місця разом із відповідною інструкцією Наркомату внутрішніх справ, де конкретно вказувалося, як проводити цю роботу. Задум охоплював більшість округ України, за винятком Одеської, Сталінської та Уманської. У цих округах зняття дзвонів рішенням партійних органів вирішено було відкласти у зв'язку з проведенням суцільної колективізації.

З 1932 р. СВБ оголошує початок п'ятирічного плану з ліквідації релігії на території всього СРСР. Упродовж першого року цієї п'ятирічки передбачалось закрити всі церковні школи і позбавити священників державної підтримки. На другому році у планах було закрити всі храми, заборонити публікацію релігійної літератури та виробництво

культових предметів. Під час третього року пропонувалось вивезти за межі Радянського Союзу всіх служителів культів. На четвертому році – закрити всі храми всіх конфесій і віросповідань. На кінець п'ятирічки передбачалося затвердити досягнуті успіхи в антирелігійній діяльності [30, с. 32].

Особливо активною атеїстична пропаганда мала бути на фабриках і заводах країни. Для розв'язання рук у проведенні репресій багатьох священників безпідставно звинувачено в шпіонажі і проведенні терористичних актів, створенні підпільних організацій і підготовці до збройних повстань [22, с. 109]. Ситуація мала змінитися з прийняттям нової Конституції СРСР 5 грудня 1936 р. на VIII Надзвичайному Всесоюзному з'їзді Рад. На відміну від попередніх радянських конституцій, у ній уперше проголошувалася рівноправність усіх громадян, зокрема й «служителів культу» [22, с. 115].

Хоча Конституція СРСР 1936 р. закріплювала права та обов'язки громадян, однак вони носили формальний характер і не мали практичного застосування. Продовження владою переслідувань релігійних діячів указувало на дисбаланс між законом і реальністю. У країні продовжувався процес ліквідації релігійних громад, повністю закривалися церкви, чернечі будинки, школи і семінарії. Ідея швидкого перевтілення країни в атеїстичне суспільство виправдовувала жорстокість щодо священників, єпископів та служителів культу різних конфесій. Цілковите ігнорування прав людини в країні стало наслідком процесу трансформації Комуністичної партії в єдиний законодавчий, виконавчий і судовий орган країни,

який підпорядкував собі всі інші сфери життя, структури і громадські інституції. Процес секуляризації зумовлювався також і тим, що всі основні завдання уряду виконувались під проводом вихідців із села, які переїжджали до міст внаслідок урбанізації та індустріалізації [22, с. 118].

Як зазначав голова Союзу войовничих безвірників Є. Ярославський в одній із своїх праць про законодавство радянської влади стосовно відокремлення Церкви від держави в нових умовах побудови соціалістичного суспільства, ключовими були пункти сталінської Конституції, які стосувалися питань релігії, релігійних організацій та їх служителів. Згідно з метою забезпечення за громадянами свободи совісті, Церква в СРСР відділена від держави і школа від Церкви, а свобода відправлення релігійних культів і свобода антирелігійної пропаганди визнавалася за всіма громадянами. Саме відокремлення Церкви від держави і школи від церкви в Конституції мотивувалися як спосіб забезпечення громадянам свободи совісті [31, с. 38].

Отже, сформоване радянською владою законодавство з відокремлення церкви від держави було спрямоване на формування досить широкого кола правовідносин, визначало різноманітний об'єктивний склад цих правовідносин, різні превентивні, регулятивні, охоронні заходи та різні способи правового регулювання. Усі церковні адміністративно-територіальні одиниці – єпархії – в умовах дії нового радянського законодавства опинилися в складній ситуації, а єпархіальне управління та духовенство Київської єпархії – в епіцентрі суспільно-політичних трансформацій цього періоду.

Джерела та література

1. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1970). Т. 1. 1898–1917. 8-е вид., доп. і випр. К.: Видавництво політичної літератури України, 1978. 516 с.
2. Лаврик Г. В. Державно-управлінська діяльність у сфері реалізації права на свободу совісті і віросповідання в радянській Україні 1919–1929 років: організаційно-правові засади. Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008. 355 с.
3. Ленин В. И. Полное собрание сочинений. Том 17. Март 1908 – июнь 1909. Издание пятое. М.: Государственное издательство политической литературы, 1961. 656 с.
4. Олещук Ф. У наступ на релігію // Безвірник. 1930. № 7. С. 11.
5. Пашенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початок 1990-х років. Полтава: АСМІ, 2005. 630 с.
6. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 гг. Москва, 1942. 1483 с.
7. Бошко В. И. Отделение церкви от государства. К., 1917. 24 с.
8. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919 г. Киев: Т-во «Печатная С.П. Яковлева», 1919. 580 с.
9. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). Ф. Р-375. Оп. 1. Спр. 75. 67 арк.
10. Танасійчук, о. д-р Андрій. Релігійна свобода в Україні. Юридично-історичне дослідження законодавства 1919–2000 років. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2008. 232 с.
11. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 11. 50 арк.

12. Про релігію і атеїстичне виховання. Збірник документів і матеріалів. К.: Політвидав України України, 1979. 260 с.
13. Голодний М. Радянське законодавство про релігійні культу. Київ: Видавництво політичної літератури України, 1974. 134 с.
14. Ярославский Е. Не пора ли целиком произвести отделение школы от церкви? // Антирелигиозное воспитание в школе. 1929. № 1. С. 14–16.
15. Архивы Кремля. В 2-х кн. / Кн. 1. Политбюро и церковь. 1922–1925 гг. М. – Новосибирск, «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), «Сибирский хронограф», 1997. 600 с.
16. Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1921 р. Харків: Друга радянська типографія, 1921. 703 с.
17. Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1922–1923 рр. Харків: Літо-друкарня «Книгоспілки», 1922. 1147 с.
18. Верига В. Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р. К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 1996. 192 с., іл.
19. ДАЧО. Ф. Р-375. Оп. 1. Спр. 67. 226 арк.
20. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР / Упоряд. В. М. Волковинський, П. С. Гончарук, А. Д. Гришин та ін. К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. Т. 1 (1917–1941 рр.). 771 с.
21. Адміністративний кодекс УСРР : Текст та поартикульний коментар / за ред. С. Канарського та Ю. Мазуренка. Х.: Юрид. вид-во НКЮ УСРР, 1929. 119 с.
22. Бабинов Ю. А. Государственно-церковные отношения в России, СССР, СНГ: теория, история, практика. Севастополь: Изд-во СевНТУ, 2003. 232 с.
23. КПРС і радянська держава про релігію та атеїстичну пропаганду (Збірник документів і матеріалів). Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1962. 184 с.
24. Лаврик Г. В. Правовий вплив на церковно-релігійне життя в Україні 20-х років ХХ ст.: зміст, соціально-політична палітра // Державо і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 19. К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. С. 152–156.
25. ДАЧО. Ф. Р-375. Оп. 1. Спр. 68. 131 арк.
26. Дудка Л. О. Спілка воєвничих безвірників в антирелігійній пропаганді в Україні (20-ті–40-ві роки ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». К., 2005. 21 с.
27. Чучалін О. П. Заходи радянської влади по атеїстичному вихованню молоді в 1920–1930-х роках // Християнські цінності в системі підготовки вчителя національної школи: теорія, традиції, практика: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Умань, 15 листопада 2011 р.) / ред. кол.: В. С. Фуркало (гол. ред.) та ін. Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2012. С. 108–111.
28. Євсєєва Т. Діяльність спілки «Воєвничих безвірників» України під час суцільної колективізації 1929 – 1933 рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. К.: Інститут історії України НАН України, 2004. № 11. С. 303–331.
29. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). Т. 4. 1926–1929. 9-е изд., доп. и испр. М.: Политиздат, 1984. 575 с.
30. Чучалін О. Антирелігійна політика радянської влади у сфері освіти та її вплив на виховання молоді у 1920–1930-х рр. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 1. Ч. 3. С. 30–33.
31. Ярославский Е. Коммунизм и религия. М.: Молодая гвардия, 1937. 48 с.